

БЫЛААРЫЫ СУРУК

Билинни уларыта тутуу кэмиптэр үөрэхтээһин үүнэр көлүөнэ үтэс буолбут олобу-дьаһабы, төрүт дьарыгы билинипитэр, аныгы уолсастыбаба личиннэс быһытыгынан сайдан тахсарыгар улахан оруолу уурар.

Саха сириттэр олопор төрүт норутот (саха, эбээн, эбэнтки, долган, дьукэтиир, чукча) тымыны тыһыс усулуобуйаба олопор буолан, обону кыра эрдэбиттэн дьиз ис-тас үлэтигэр илдэ сылдьан, кини этин-хаанын үһүгүннэран, өйүн-санаатын түмэн, олох араас моһоллорун түмнүбакка, ону сатаан туоруурга үөрэтэрэ.

Норутот өйдөбүлүгэр олох төрдө — төрүт дьарык. Төрүт дьарык обо быһытытын-майгытын, өйүн-санаатын чочуйар, кутун-сүрүн бөбөрөгөтөр, толкуйдуйур, айар дьобуруун тобулар, бодоруһарга кыах биирэр, сизэрдээх буоларга олук уурар.

Саха сириттэр олопор төрүт норутот өйдөбүлүгэр төрүт дьарык төрүэтэ — айылҕа уонна киһи. Үлэттэн куотунуу, сүрүбэ суох буолуу, айылҕаны мээндэ алдьатыы — бу бэйэ олобун сарбыһыы. Ол өй-санаа ообо кыра эрдэбиттэн итигиллэрэ. Онон обону иитин-үөрэтин төрдүнэн суруллубатах эрээри норутот ологор булгуччу тутуһуллар үтэс буолар. Кыыс обо ньирэйи, түгүтү аһатарга, ынабы, табаны ыыра, ас астыыра, тириини танаастыыра, сир аһын хомуйара. Уол обо ынах сүөлүнү көрөрө-харайара, оттуура-мастыыра, кыыл, көтөр суолун арааран билэрэ, сылгыны аһатарга, табаны маньыра, сыарбаһаах обуһу, аты, ууҕабы көлүйэрэ, балыктыыра, кыылы-көтөрү бултуура уо.д.а.

Итинтэн сийэтэрэн, иитин, үөрэтин ис хооһонун тупсарарга, санардарга бастаагы кылаастан сабаһан, өбүгэлэрбит төрүт дьарыктарын, ону тэнэ сирин онорору, туһанары, уобурудары, үүнээйини ололору, үүннэрэри, аныгы олох көстүүлэрин уонна науканы кытта алтыһыннаран киллэрэрэ сорук туура.

Бу соругу быһаарар инниттэн алын сүһүөх оскуолаба уруок кэмиптэр уонна кылаас таһынан дьарыкка туһуламмыт «Төрүт дьарык» куурус оноруллуна.

КУУРУС ӨЙДӨБҮЛЭ

«Төрүт дьарык» кууруска обо баһатын, кыабын, кини саһын уонна үйүлүбатын учуоттаан, дьарыкка киирэрпиттэр сөптөөх усулуобуйаны үөскэтин ирдэнэр, ол түмүгэр обо ытык өйдөбүлү, үөрэх сатабылын инэринер, бэйэтин сайыннараар кыахтанаар.

Алын сүһүөх оскуола обото төрүт дьарык туһунан сөптөөх билиини, сатабылы ыларын туһугар маннайгы кылаастан сабаһан научнай уонна төрүт дьарык ньымаларыгар үөрэтин эрэйиллэр. Маньаха обо баһылаабыт ньымаларын туһанан, кини күннээби олобор туһалаабын, суолталаабын өйдөөн, бэйэтэ сөптөөх санга арыһынын оноруктаах. Оччогугар төрүт дьарык туһунан харгыһына тутуун обо бэйэтэ онорон, чочуйан таһаараар буолуохтаах.

Туруоруллубут сорук кэжэ ирдэбиллэрдээх:

1. Үөрэнээччи үөрэх дьарыгын хаамыытын, сыалын-соругун, былаанын барытын бэйэтэ онороро үөрэнэр.

2. Дьарык хаамыытыгар олобуран, сатаан сыалы туруораар, ону ситипэртэ бэйэтин үлэтин тэрийэр, түмүгүн сыаналаһаар буолуохтаах.

3. «Төрүт дьарык» кууруска обо научнай уонна төрүт дьарык ньымаларын баһылаан, бэйэтэ онорор, айар, ытык өйдөбүлү, үөрэх сатабылын сайыннарыы түмүгүн баһылыыр, ханнык да тутэнтэ туһанаар кыахтанаар.

Үөрэнээччи ытык өйдөбүлү, үөрэх сатабылын сайыннарыы түмүгүн инэринэрпиттэр, кини дьарыкка киирэн үлэлиир баһатын көбүтүртэ сөптөөх сылтабы үөскэтин ирдэнэр. Онуоха кини билэрпиттэн билбэтигэр, сатырыгыттан сатабаһатыгар тиниэн, интэ түһэн, санҕаны билэрпиттэр сорук үөскээн тахсыахтаах. Ол туруоруллубут соругу быһаарарга үөрэнээччи араас ньыманы булар. Сүөлүнү, сылгыны, табаны, дьиз кыылын, көтөрүн иитин, көрүү-харайыы, үүнээйини ололдуу, үүннэрини, хомуйуу, булт, баһыктааһын араас ньымаларын, ону тэнэ тутан-хабан, кэтээн көрөн, бырайыак онорон, күннээби олоххо туһалаах санга сатабылы, билиини инэриннэхтээх.

«Төрүт дьарык» куурус манньк биринситтэринэн саллаһар:

- куурус ис хоһооно төрүт дьарык, ону тэнэ сирин туһанары, уобурудары, үүнээйини ололдуру, үүннэрэри аныгы олоххо сөптөөх научнай билиилэри кытта холбоон, ситимнээн иитэртэ, үөрэтэртэ олобуураар;

- обо бэйэтэ дьарыкка сыал-сорук туруоруунан, сүөлүнү сылгыны, табаны, дьиз кыылын, көтөрһн иитин, көрүү-харайыы, үүнээйини ололдуу, үүннэрини, хомуйуу, булт, баһыктааһын араас ньымаларын туһанан, ону тэнэ кэтээн көрөн, тутан-хабан, бырайыак онорон, санга өйдөбүлгэ тахсан, төрүт дьарык туһунан хартыына тутулуун кэбэһэстик ылынаар;

- саха сириттэр олопор үөрэнээччи нэйиититтэр, көрүүтүгэр, тус уолууттар олобуураар;

- атын предметтэри: «Тулгалыыр эйгэ», «Ахсаан», «Технология», «Саха тыла», «Литература даһытыта», «Саха сирин норуктаарын култуурата» — уонна кэлин үөрэттииллэхтээх биология, химия, экология предметтэрин ис хоһоонун кытта ситими олохтуур.

ҮӨРЭХ БЫЛДАНЫГАР КУУРУС МИЭСТЭТЭ

«Төрүт дьарык» куурус быратыграамата федеральнай үөрэх государственнай стандардыгар олобуураар. Бэриллэр куурус уруок таһынан дьарыгар 1 сылга 3 кылааска — 34 чаас көрүллэр.

Бу куурус 5 түһмэхтэн: «Сүөлүнү иитии, көрүү-харайы», «Сылгыны иитии, көрүү-харайы», «Булт уонна балыктааһын», «Үүнээйини олордугу, үүннэри, хомуйуу», «Дьиз кылын, көтөрүн иитии, көрүү-харайы» — турар. Хас биирдии түһмэх ис хоһооно кылаастан кылааска тахсыгыга кэнээн, диринтэн иһэр. Ол обо сайдаргытар кыах биэрэр, кини төрүт дьарык олох төрдө буоларын өйдүүрүгүтэр мангаһы олугу уураар.

3 КЫЛДААС

1. Ынах сүөлүнү иитии, көрүү-харайы

Ынах сүөлү сипилитин-майгыты тылыннан ойуулаан бэлиэтэһин, уруһуйдааһын. Билгэни аабы, кэтээн көрүү, 1-2 холобуру адалы. Кыстык, сайлык туох атынаахтарын араары, тэннээн көрүү, ырыты, уруһуйга ойуулаан көрдөрүү.

II. Сылгыны иитии, көрүү-харайы

Ат (атыр, минэ ат, толугу атыр, сонобос атыр, дьоруо ат, аллах ат, нэс ат), биз арааһын (уулаах биз, утүрүм биз, байтаһын биз, минэ биз, арам биз, кытыт биз, тинэһэ биз, тунүй биз, байтаһын биз) арааран. Ылаары. Сылгы сипилитин-майгытын (аллаах, ахсым, айаас, нэс ат) тылыннан ойуулааһын, уруһуйдааһын. Билгэни аабы, кэтээн көрүү, 1-2 холобуру адалы. Сылгы хааччырын онорууга көмөлөһү, көхтөөхтүк кытты. Сылгы ураты бэлиэлэрин (төөбүтүн, атаһын, сипин, кутурууну) араары, тэннэһин, ылаары, санаа атастаһы, 2-3 сылгыны өтүнэн сөпкө дүһүннээһин.

III. Булт. Балыктааһын

В.М. Ионов «Дух — хозяин леса у якутов» үлэтигэр саха суругун-бичигин төрүттээбит С.А. Новгородов 1914 с. Таатта Дьулэийин олохтообо Ырыа Тизхээнтэн суруйбут «Байанай алгыһа» (32-52 с.) дэри алгыһы булгу, аабы, ырыты, сөптөөх түмүгү оноруу; булт ыраабылаларын чопчулаан ырыты, санаа атастаһы, сөптөөх бэлиэтэһини оноруу, 1-2 холобуру адалы; булт сирин-туомун туһунан иһитиннэри оноруу; бултутура сирин-туому, ыраабылалары туһуу; бултанар кыыл, көтөр, балык олохсуйар, тобурууһун аһыыр, хонор сирин ураты бэлиэлэринэн тэннээһин, ырыты, араары, түмүк оноруу. Сир ылаанын онорорго урэйи, урэх салаатын, тардыгытын, урэх өрө, таннары туһуутун, уна-ханас энгэлэрин, арҕаһы, куулаһы, сис тыаны, күөгү, көлүчүһүн болдьох бэлиэтэн көрдөрүү. Туһайыһы кумпалынан, күнүһүн, чаһынан, урэйинэн, хаартанан ылаары.

IV. Үүнээйини олордугу, үүннэри, хомуйуу

Алас, толоон, хочо, ойуур үүнээйилэрин ураты бэлиэтэн көрөн наардааһын. Почваны чинчийэр үлэни ытыты, почваба туох баарын араары. Сирин онорууга туттулар тэриги араары, аналһын чопчулаан бирэри. Норуом суолтаһын тобулан өйдөөһүн; почваны тутсарарга аналлаах ньымалары (күнүс көһүйэтэ) туттуу, ону сөпкө туһаны; хоргуолһуй, моркуол, сүбүөкүлэ почватаһын тутсары, уобурдуу.

V. Дьиз кылын, көтөрүн иити, көрүү-харайы

Сибинньэ борудатын араары, билги, тас көрүнүнэн ойуулаан сэлэртээһин. Саха сиритэр баар 5 сибинньэ борудатын: Белен манган, Кемеровскай, Ландрас, Дюрок, СМ-1 — туһунан атын кинигэни, халыаты, сурунаалы, интэрнетти туһанан, ырааһыгы оноруу. Сибинньэбэ табыгастаах уйа ырааһыгы оноруу, көмүскээһин. Билгэни аабы, кэтээн көрүү, 1-2 холобуру адалы.

КУУРУНУ ҮӨРЭТИИ ТҮМҮК ИРДЭБИЛЛЭРЭ

«Төрүт дьарык» куурус алһын сүһүөх оскуола үөрэнээччитигэр аналлаах. Обо араас ньыманы туһанан, төрүт дьарык туһунан сананы билэр. Бу кууруһу үөрэтэн, обо төрүт дьарык, тыа хаһайыстыбатын сүрүн салааларын арааран билэр, саһыгар сөптөөх ытык өйдөбүллэри, тустаах сатабыллары инэринэр.

«Төрүт дьарык» кууруһу үөрэтэн, алһын сүһүөх оскуола үөрэнээччитэ тустаах ытык өйдөбүллэри инэринэр:

- төрөөбүт түөлбөһэ, бэйэ төрөөбүт сиритэр, олобор-дьаһабар, дьонун төрүт дьарыгар таптаһы, ытыктабыллаах сыһаны инэрэри, онон киэн туттууну, бэриниилээх буолууну ситһини (*патриот буолуу*):

— дьиз көтөрүн, кылын көрүү-иитии, харайы, булт, балыктааһын, үүнээйи арааһын (оту, сибэккини, талаһы, маһы, обуруот аһын) олордугу, үүннэри, эмтээх үүнээйини хомуйуу, хатары, харайы, сирин туһаны, уобурдуу араас ньымаларын тус суолталарын өйдөөһүн, онно сөптөөх сир-майгы ытык өйдөбүллэрини олобурдугу (*үлэ*):

— төрүт дьарык нөнүө айылбаба эһипэтинэстээх, харыстабыллаах сыһаны, сирдээхтик сылдыары, бургутулаабы адалбаты иитии (айылба);

— төрүт дьарыкка улахан дьону, атын оболору кытта сатаан тэннэ бодоруһары ситһини, мөккүөрдээх түгэнтэ сөптөөх суолу тобулугу (*түөлөбөһэ бичгэ түмүгү*);

— Саха сирин, Арасыһыаа граждинна буоларын уонна Саха сирэ Анан дойдугу сорбото буоларын өйдөөһүнү, үлэһэ-хамнаска, бэйэ икки ардыгар бодоруһууга сокуну уонна бэрээдэги туһуһуну, элбэх нурут сомоболоһон олопор эйэстигэр ытыктабыллаах сыһаны инэрэри ситһини (*гражданинственичество*);

- дьиз кэрэнтэ иллээх, төрөһүккэ убаастаһыл, улахан киһиэхэ, кыра обоо кылаһылаах буолууну иитии (*дьиз кэрэни*);

— төрүт дьарыгы, төрүт уонна научнай билиини тэннэ тутан Анан дойдугу научнай хартылыатын онорон көрүү, ону күн айы олоххо туһаны (*идея*);

- төрүт дьарык нөнүө кэрэни кэрэхсээһин, кэрэни-үтүөнү уһуйуу, ону сайыннарыы (*искусство уонна литература*);
- төрүт дьарыкка олобуран, норюот итэбэлин, сирин-майгытын, чөл күтүн-сүрүн, тус көрүүтүн, атын норюокка туруктаах буолуутун олобурдугу (*Арассыиыа төрүт итэбэилэрэ*).

«Төрүт дьарык» кууруһу үөрэтэн, алын сүһүөх оёкуола үөрэнээччитэ үөрэх саҕабылын баһылыыр түмүк ирдэбиллэрэ:

- чопчу тулу билэрин-билбэтин арааран өйдүүр, онтон сиэттэрэн, дьарык сыалын туруорар;
- дьарыгы тэрийэртэ научнай (кэптээн көрүү, тутан-хабан, бырайыактааһын) уонна төрүт дьарык ньымаларын туһанан, төрүт дьарык хартыынаттын тутулуун бэйэтэ онорор, айар, онно сөптөөх хоруйу ылары ситиһэр;
- дьарыгы былданнаан, бөлөххө үлэглээн, төрүт дьарык ньымаларын баһылан олоххо сөпкө туһанар;
- атык кинигэни, харыаты, сурнаалы, интернетти туһанан, төрүт дьарык туһунан сааһыллан өйдүүр;
- төрүт дьарыгы өйүнэн-санаатынан, кууһунэн-уобунан ылынар;
- кэпсэтиитэ, мөккүөргэ кыттан, этиллибит санаалары уопсай түмэр;
- атын обо көрүүтүн уонна санаатын сэнээрэр, саҕаан истэр уонна болхомтобо ылар.

3 КЫЛДААС ҮӨРЭНЭЭЧЧИТИН САҒАБЫЛЛАРА

I. Ынах сүөлүнү иитин, көрүү-харайыы

- орус арааһын (атыыр орус, ат орус (көлүүр орус), кур орус, кунан) арааран быһаарар;
- ынах арааһын (утурум ынах, буос ынах, кытарах ынах, тунгуй бургунас, субан) араарар, этэр;
- ынах сүөлү майгытын-сигилитин ойуулаан бэлиэтиир;
- кыстык, сайылык атыннаахтарын араарар, өйдөөһүн, уруһуйга ойуулаан көрдөрөр.

II. Сылгыны иитин, көрүү-харайыы

- ат арааһын (атыыр, минэ ат, толугу атыыр, сонобос атыыр, дьороо ат, аллах ат, нэс ат) арааран билэр;
- биз арааһын (уулаах биз, утурум биз, байтаһын биз, минэ биз, абам биз, кытыт биз, тинэһэ биз, тунгуй биз, байтаһын биз) араарар, этэр;
- сылгы сигилитин-майгытын (аллах, ахсым, айаас, нэс ат) ойуулуур;
- сылгы хааччабын онорорго көхтөөхтүк кыттар.

III. Булт. Балыктааһын

- булт быраабылаларын чопчулаан ырытар, санаа атастаһар, сөптөөх бэлиэтээһини онорор, 1-2 холобуру абдалар;
- булт сирин-туомун туһуиан иһитиннэрини онорор;
- бултуурга сирин-туому, быраабыланы тутуһар;
- бултанар кыыл, көтөр, балык олохсуйар, тобуорууйан аһыыр, хонук сирин арааран быһаарар;
- сир былданын онорорго үрэби, үрэх салгатын, тардытытын, үрэх өрө, таннары түһүүтүн, уна-ханас энгилэрин, арбаһы, кууланы, сис тыаны, күөлү, көлүчүэни болдьох бэлиээнэн көрдөрөр;
- хаартаны аабар;
- туһайыыны куомпаһынан, күнүнэн, чаһынан, үрэмбинэн, хаартанан быһаарар.

IV. Үүнээһини олордугу, үүннэрини, хомууйуу

- алгаас, голоон, хочо, ойуур үүнээһитин ураты бэлиээнэн көрөн наардыыр;
- сирин онорорго туттар тэрили арааран билэр, анылын чопчулаан бисэрэр;
- ноһуом суолтатын тобуулан өйдүүр;

— почваны тутсарарга анализ аналлаах ньымалары (кунус көһүйэтэ) туттар, ону сөпкө туһанар;
— төрөһүтү, учуутал эбэтэр атын улахан киһи көмөгүнэн хортуомпуһу, моркуоп, сүбүөкүлэ үүнэр почваттын тутсарар, уобурдар.

- У. Дvнэ кылыгын, көтөрүн иттии, керүү-харайыы
- сибиинньэ боруодатын арааран билэр, тас көрүгүнэн ойуулаан кэлсиир;
  - сибиинньэбэ табыгастаах уйа бырайыатын онорор;
  - сибиинньэни кэтэи көрөр, аһатар, харайар.

КУУРУҔУ ТИЭМЭНЭН БЫЛДАННААҔЫН БАРЫЛДА

3 - кылгаас

№	Күнэ-ыйа	Туолга	Уруок тиэмэтэ	Уопсай чааһа	Дьнэ5э сорудах	Бэллэтээһин
I Ынах сүөһүнү иттии, керүү-харайыы						
1	07.09	<i>07.09 9.</i>	Ынах сүөһү арааһа	1		
2	14.09	<i>14.09</i>	Ынах сүөһү майгыта-сигилиитэ	1		
3	21.09	<i>21.09</i>	Сайлыкка кириии, ынах ыама	1		
4	28.09	<i>28.09</i>	Салбыы. Сайлыкка кириии, ынах ыама	1		
5	05.10	<i>05.10</i>	Үт ас	1		
“Ынах сүөһүнү иттии, керүү-харайыы” туьумэххэ уерэтиллэр уопсай чаас :				5		
II Сылгыны иттии, керүү-харайыы						
6	12.10	<i>12.10</i>	Сылгы арааһа	1		
7	19.10	<i>19.10</i>	Сылгы майгыта сигилиитэ	1		
8	26.10	<i>26.10</i>	Сылгы хаһаатын тутуу	1		
9	09.11	<i>09.11</i>	Сылгы бэлиэтэ	1		
10	16.11	<i>16.11</i>	Хатылааһын, сылгы майгыта сигилиитэ, хаһаатын тутуу, сылгы бэлиэтэ	1		
“Сылгыны иттии, керүү-харайыы” туьумэххэ уерэтиллэр уопсай чаас :				5		
III Булг. Балыктааыын						

11	23.11	23.11.	Булт Бьраабылалара	1		
12	30.11	30.11.	Бултка сьлдьан сирэи-туому тутуьуу	1		
13	07.12	07.12g	Булт тобуорууян аьыыр сирэ, ьыра, хонж сирэ, айана. От урэх, сис тыа, чоглоот, хара тыа. Балыксыт сирэи туому тутуьуута.	1		
14	14.12	14.12g	Хатылааьын, Булт тобуорууян аьыыр сирэ, ьыра, хонж сирэ, айана. От урэх, сис тыа, чоглоот, хара тыа. Балыксыт сирэи туому тутуьуута.	1		
15	21.12	21.12g	Туьаайыны куомпаьынан, күнүнэн, чарьынан, урэбинэн, хаартанан булуу.	1		
16	04.12	04.12g	Хатылааьын. Туьаайыны куомпаьынан, күнүнэн, чарьынан, урэбинэн, хаартанан булуу	1		

“Булт. Балыктааьын” туьумэххэ уерэтиглэр уопсай чаас :

6

IV Табаны иттии, керуу-харайыы

17	11.01	11.01.	Таба дьуьунэ.	1		
18	18.01		Табаны енунэн дьуьуннээьин	1		
19	25.01		Таба бэлиэтэ	1		
20	01.02		Табаны дьыл кэминэн керуу-харайыы	1		

“Табаны иттии, керуу-харайыы” туьумэххэ уерэтиглэр уопсай чаас :

4

V Уунээьинни олордуу, ууннэрии, хомуйуу

21	08.02		Алаас, толоон, хочо уонна ойуур уунээьитэ	1		
22	15.02		Салгыы алаас, толоон, хочо уонна ойуур уунээьитэ	1		
23	22.02		Почва састааба	1		
24	01.03		Салгыы почва састааба	1		
25	08.03		Почва. Сирэи онорууга туттар тэрил	1		
26	15.03		Почваны тулсарыы, уобурдуу	1		

27	05.04		Почваны түлсарыы, уосурудуу	1		
28	12.04		Обуруот алын олоордуу	1		
29	19.04		Обуруот абын керуу-истии	1		
30	26.04		Обуруот алын керуу-истии	1		
31	03.05		Уу кутааһын	1		

“Уунээйини олоордуу, ууннэрийи, хомуйуу” туьумэххэ уэрэтиллэр уолсай чаас :

11

VI Дьинэ кыылыын, кетерун нитии, керуу-харайыы

32	10.05		Сибинннэьэ боруодалара	1		
33	17.05		Сибинннэьэни керуу-харайыы	1		
34	24.05		Сибинннэьэ59 табыгастаах уйа бырайыагыын онооруу	1		

“Дьинэ кыылыын, кетерун нитии, керуу-харайыы” туьумэххэ уэрэтиллэр уолсай

3

чаас :

3 кылааска уэрэтиллэр «Терут дьарык» куурус уолсай чааьа

34